

Anna Cisińska

Miejska Pracownia Przyrodnicza dla dzieci w Łodzi w latach 1921–1938

Municipal Laboratory of Nature Study for Children in Łódź in the years 1921–1938

Introduction: Many institutions formed in Łódź during the interwar period aimed at supporting the primary educational system; these included the Municipal Psychological Department as well as the Natural Workshop, and the Municipal Laboratory of Nature Study.

The aim of article is to present the work of the Municipal Laboratory of Nature Study for Children in Łódź.

Materials and methods: Materials and methods: Materials from national archives and pedagogic and medical magazines published in the period between the first and the second world war were the source of this research.

Results: The foundation of the Municipal Laboratory of Nature Study was of utmost importance for the education and bringing up of children and the youth. Thanks to this institution pupils from public primary schools could do their science assignments individually.

Conclusions: It should be emphasised that the Municipal Laboratory of Nature Study was a centre propagating nature knowledge. Opening this type of centre resulted in organization of similar institutions in other cities in the country.

Key words: Municipal Laboratory of Nature Study, primary schools, nature.

Wprowadzenie

W okresie międzywojennym powstało w Łodzi wiele instytucji, których celem było wspomaganie szkolnictwa powszechnego w realizacji zadań dydaktyczno-wychowawczych. Do takich placówek, obok Pracowni Psychologicznej, Kinematografu Oświatowego czy Pracowni Robót Ręcznych, należała Miejska Centralna Pracownia Przyrodnicza (Augustyniak 1929, s. 53). Instytucja ta założona i utrzymywana przez łódzki samorząd rozpoczęła swoją działalność w marcu 1921 roku (Wysznacki 1927, s. 55–57) i początkowo

nosiła nazwę Pracowni Zbiorów Szkolnych (Dziennik 1923, s. 47). W tym samym roku powstały podobne placówki w innych dużych miastach Polski, m.in. w Warszawie i w Wilnie. Trzy lata później utworzono je w Krakowie i we Lwowie (Potęga 1930, s. 224). Na terenie województwa łódzkiego Pracownie Przyrodnicze utworzono w Tomaszowie Mazowieckim (1923 r.), Piotrkowie Trybunalskim (1923 r.), Kaliszu (1927 r.), Koluszkach (1928 r.), Pabianicach (1928 r.), Ozorkowie (1928 r.), Radomsku (1928 r.) oraz Zduńskiej Woli (1928 r.) i Brzezinach (1929 r.) (Podgórski, 1931, s. 20).

Celem pracy było przedstawienie działalności Miejskiej Pracowni Przyrodniczej w Łodzi i jej znaczenia dla dzieci z łódzkich szkół.

Materiał i metody: Podstawowym źródłem przy opracowaniu zagadnienia stanowiły materiały znajdujące się w Archiwum Państwowym miasta Łodzi oraz periodyki pedagogiczne i medyczne, ukazujące się w okresie międzywojennym

Pracownia Przyrodnicza na terenie Łodzi powstała z inicjatywy nauczyciela przyrody Jana Zerndta (Köhler 2003, s. 96–100), który z dniem 15 kwietnia 1921 roku objął funkcję kierownika tejże placówki (Pracownia Przyrodnicza 1927–1929, s. 320). W latach późniejszych nadzór nad rozwojem łódzkiej pracowni przejął dyrektor seminarium nauczycielskiego Franciszek Michejda, a od roku 1924 przyrodnik Edward Mieczysław Potęga (Potęga 1932, s. 103–105). Siedziba pracowni mieściła się przy ul. Piramowicza 10 według innych źródeł – pod numerem 3 a od końca 1930 r. w budynku Miejskiego Muzeum Przyrodniczo-Pedagogicznego w Parku Sienkiewicza (Sprawozdanie 1938, s. 127). Z powodu dynamicznego rozwoju szkolnictwa łódzkiego i w celu zapewnienia możliwości korzystania przez uczniów z Pracowni powstały filie tej instytucji, które rozmieszczono w następujących rejonach miasta:

- pierwsza filia założona została w roku 1922, mieściła się początkowo przy ul. Narutowicza, a następnie przeniesiona została do budynku przy ul. Cegielnianej 58.
- druga filia mieściła się przy ulicy Franciszkańskiej 58. Powstała w roku 1923. Odbываły się tam ćwiczenia dla uczniów klas szóstych. Filia ta następnie została przeniesiona do nowo powstałego budynku szkolnego przy ul. Nowo-Marysińskiej 1/3.
- trzecia filia powstała pod koniec 1923 roku. Zlokalizowana została przy ulicy Radwańskiej 19. Była tam sala ćwiczeń dla uczniów klas szóstych.
- czwartą filię zorganizowano w 1924 roku przy ul. Zagajnikowej 54 w szkole powszechnej im. J. Piłsudskiego.
- piątą filię zorganizowano w 1925 roku w szkole powszechnej im. B. Chrobrego przy ulicy Drewnowskiej 88.

- szósta filia powstała w 1926 roku i zajmowała lokal w budynku szkolnym przy ul. Nowo-Targowej 24.
- siódmą filię zorganizowano przy ul. Podmiejskiej 21 w 1929 roku (Potęga 1932, s. 103–105).

E.M. Potęga tak scharakteryzował zadania łódzkiej placówki:

...zadaniem jej było udzielanie szkołom powszechnym w jak najszerszym zakresie pomocy przy nauczaniu przyrody, przede wszystkim zaś umożliwienie uczniom starszych oddziałów przerabiania własnoręcznych ćwiczeń z anatomii, fizyki, chemii i mineralogii. Ćwiczenia przyrodnicze zorganizowane były w ten sposób, że uczniowie poszczególnych oddziałów podzieleni na grupy po dwóch względnie trzech, wykonywali równocześnie to samo ćwiczenie, mając w ręku jednakowe przyrządy i okazy (Potęga 1929, s. 41–46).

O celowości istnienia Pracowni świadczy ocena z końca lat 30.:

...dziesiątki tysięcy młodzieży szkolnej, która w ciągu roku szkolnego korzystała z ich urządzeń, ich duży wpływ jako ośrodka znakomicie rozpowszechniającego nauki przyrodnicze, przy skromnych równocześnie budżetach [...]. Szczególnie obecnie wobec skąpej ilości sal szkolnych oraz funduszy na pomoce naukowe, wszyscy dokładnie zdajemy sobie sprawę z dobrodziejstwa istnienia wspólnych pracowni centralnych dla kilku względnie kilkunastu szkół” (Potęga 1930, s. 224).

Należy podkreślić, że z Pracowni korzystali nie tylko uczniowie VI i VII klas publicznych szkół powszechnych, ale również uczniowie szkół prywatnych, słuchacze kursów wieczorowych oraz uczniowie Seminarium Nauczycielskiego (Praca oświatowa samorządu 1923, s. 3). Warunki lokalowe jednostek Pracowni Przyrodniczej były bardzo skromne, większość z nich mieściła się w budynkach szkolnych (Podgórski 1931, s. 20). Centrala i wszystkie filie składały się z odpowiednio urządzonych sal ćwiczeń oraz oddzielnych pomieszczeń magazynowych, w których lokowano zbiory przyrządów. Centrala Pracowni była wyposażona w komplet przyrządów fizyczno-chemicznych, potrzebnych do przeprowadzenia ćwiczeń zgodnie z obowiązującym programem nauczania w szkołach powszechnych (Podgórski 1931, s. 20). W Pracowni odbywały się spotkania informacyjne dla nauczycieli przyrody oraz różnorodne formy ich doskonalenia zawodowego. Zajęcia dla personelu pedagogicznego były prowadzone przez kierownika danej placówki. Celem tych konferencji było udzielanie informacji na temat ćwiczeń, instruktaż w zakresie obsługi pomocy naukowych wykorzystywanych podczas zajęć oraz podnoszenie poziomu kwalifikacji (pamiętajmy, że w okresie międzywojennym

specjalizacja nauczycieli szkół powszechnych w zakresie określonego przedmiotu była rzadkością). Konferencje odbywały się raz w tygodniu po 2–4 godziny. Zachowały się niepełne informacje na temat liczby odbytych konferencji. I tak np. w 1925 r. odbyły się 64 konferencje, w 1928 – 82, a w 1929 – 85 (Potęga 1930, s. 224).

Obowiązki kierowników Pracowni na terenie województwa łódzkiego były zróżnicowane. Zakres ich obowiązków wynikał bezpośrednio z liczby szkół, które korzystały z Pracowni. Zadania kierownika łódzkiej placówki koncentrowały się głównie na spotkaniach informacyjnych dla nauczycieli, które pochłaniały średnio 17 godzin tygodniowo (Podgórski 1931, s. 54–61). W związku z powyższym nie prowadził bezpośrednio lekcji dla dzieci. Do kompetencji kierownika należały zagadnienia, które były bezpośrednio związane z realizacją nauki przedmiotu przyroda, a więc: opracowywanie programu zajęć na cały rok szkolny oraz szczegółowego harmonogramu. Poza tym musiał prowadzić księgowość; rozliczał środki z subwencji magistratu, państwa, komitetów rodzicielskich („opiek szkolnych”). Dodatkową czynnością było prowadzenie kroniki Pracowni (Podgórski 1931, s. 54–61). W innych miastach na terenie województwa łódzkiego kierownicy prowadzili nauczanie dzieci w zakresie od 6 do 30 godzin tygodniowo. I tak np. kierownik placówki w Brzezinach poświęcał 6 godzin tygodniowo na prowadzenie lekcji z danego przedmiotu oraz odbywał tygodniowo 2 godzinne konferencje z nauczycielami. W Tomaszowie Mazowieckim oraz Kaliszu kierownicy uczyli 7 godzin tygodniowo. W Koninie kierownik uczył 28 godzin, w Radomsku 6 godzin (Kotkowski 1932, 65–70). Podobnie w Zduńskiej Woli w jednej szkole kierownik uczył 30 godzin tygodniowo, w drugiej zaś 24 godziny (Podgórski 1931, s. 20).

Pracownia w Łodzi zorganizowała wypożyczalnię pomocy naukowych dla dzieci IV i V klasy szkół powszechnych, zlokalizowaną w filii przy ul. Cegielnianej 58 (Smolik 1929, s. 42). W 1923 r. Pracownia zatrudniała dziewięć osób, w tym – trzech nauczycieli (Dziennik 1925, s. 54). Jak podano w sprawozdaniu z działalności Wydziału Oświaty i Kultury za okres od 1 IV 1924 do 1 VII 1924 r., z Miejskiej Pracowni Przyrodniczej skorzystało w tym czasie 52 900 uczniów. W ramach zajęć uczniowie wykonali 282 309 ćwiczeń. W ogólnej liczbie uczniów uwzględniono 1 646 słuchaczy kursów wieczornych. W omawianym okresie z wypożyczalni korzystały 84 szkoły powszechne a ponadto: Uniwersytet Powszechny, kursy wieczorowe, kursy pedagogiczne przy Instytucie Nauczycielskim, Teatr Miejski i inne instytucje oświatowe. Ogółem skorzystało w tym czasie z wypożyczalni aż 91 instytucji, wypożyczając 11 593 przedmiotów, tj. okazów przyrodnicze, tablic, przyrządów fizycznych, zestawów przeźroczy itd. (Dziennik 1925, s. 54).

Jak powiedzieliśmy, finansowy ciężar utrzymania pracowni spoczywał na łódzkim Magistracie, choć źródłem wydatnego wsparcia były także dotacje państwowe często w formie rzeczowej. W 1924 r. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego przekazało łódzkiej placówce 4 mikroskopy Leitz'a i 6 lup preparacyjnych. Poza tym zakupiono przyrządy, szkła laboratoryjne, odczynniki za sumę 379 złotych. Niektóre przyrządy potrzebne do ćwiczeń były wykonywane przez laborantów. W 1924 r. przygotowano m.in.: 40 statywów chemicznych dla filii przy ul. Radwańskiej i Zadajnikowej, 20 trójnogów, zasłony optyczne, galwanoskopy, przyrządy do ukazania załamania światła, wahadła elektryczne, igły magnetyczne (Dziennik 1925, s. 54).

W roku następnym wykonano 40 statywów chemicznych, 60 ekranów, 60 galwanoskopów, 80 siatek elektrycznych, 80 ogniw elektrycznych, 40 wahadeł elektrycznych, 20 trójnogów, 14 wanien preparacyjnych, 20 siatek azbestowych, 10 podstawek do probówek, 15 szczypiec do odważników, 10 statywów do bloków, 80 sześciaków żelaznych, 80 pionów (Sprawozdanie 1925, s. 20–21). Miejska Centralną Pracownię Przyrodniczą wspierały także inne instytucje, m.in. Muzeum Miejskie. Z kolei z Wydziału Gospodarczego pracownia otrzymała w 1924 r. wagi sklepowe, naczynia kuchenne oraz materiały, jak: ręczniki, ścierki, spirytus skażony, mydło, sodę, papier do pakowania (Sprawozdanie 1925, s. 20–21; Sprawozdanie Wydziału 1917–1925, s. 636). Ogółem w roku 1924 korzystało z pracowni, z zajęć laboratoryjnych 52 900 uczniów (w tym 25 973 chłopców i 26 927 dziewcząt) z 152 szkół. Podczas wykonywania ćwiczeń zużyto 89 kilogramów różnego rodzaju odczynników jak: siarki, magnezji, cynku, kwasu solnego i siarkowego (Sprawozdanie 1917–1925, s. 636).

Jak wynika z danych statystycznych w 1925 r. z Pracowni skorzystało ogółem 88 778 uczniów, a podczas zajęć przerobiono 396 791 ćwiczeń. W roku tym poza uczniami szkół powszechnych korzystali z Pracowni również słuchacze Wieczorowych Szkół Zawodowych; ogółem 1613 uczniów, którzy przerobili 8398 ćwiczeń (Sprawozdanie 1925, s. 20–21).

Nader cenną formą działalności edukacyjnej MPP było zorganizowanie ogrodu botanicznego (Wyszacki 1927, s. 55–57). W kwietniu 1928 r. odbyła się w tejże sprawie konferencja, na której podjęto decyzję zlokalizowania szkolnego ogrodu botanicznego w Parku Źródliśka (Pracownia Przyrodnicza 1927–1929, s. 320). Uroczystego otwarcia dokonano 14 września 1928 roku, z udziałem przedstawicieli władz miejskich i szkolnych (Otwarcie Szkolnego 1928, s. 770–771). Na łamach „Czasopisma Przyrodniczego” w roku 1929–1930 kierownik Pracowni pisał: „W ogrodzie reprezentowane są wszystkie ważniejsze działy potrzebne do nauki botaniki dla szkół powszechnych i średnich w ogólnej ilości około 850 gatunków roślin” (Potęga 1930, s. 224). W roku

1929–1930 wybudowano w ogrodzie dwa betonowe baseny o 36 przegrodach o ogólnej powierzchni 46 m², dzięki czemu powiększono znacznie dział roślin błotnych i wodnych. Powiększeniu uległ również dział roślin wysokogórskich (67 gatunków) oraz dział roślin prawnie chronionych (Potęga 1930, s. 224; Potęga 1929, s. 41–46). W ogrodzie były ponadto działy: biologia roślin, systematyka, rośliny wodne, rośliny uprawne, rośliny lekarskie, rośliny trujące, rośliny ozdobne, rośliny wydm piaszczystych, rośliny skalnej pustyni (Sprawozdanie 1928, s. 12–13). Stworzono również dział zoologiczny z zakresu fauny krajowej; pozwoliło to młodzieży na obserwowanie żywych zwierząt. Niektóre zwierzęta znalazły się w ogrodzie jako dary, np.: piękny okaz daniela, wilka, kilka jastrzębi i sów, para żółwi oraz kilka gatunków ryb krajowych i egzotycznych (Potęga 1930, s. 224). Godnym podkreślenia był fakt, że Łódź stawała się inspiratorem powstawania podobnych ogrodów w innych miastach (Szafranówna 1937, s. 190–194). To dzięki nim młodzież z fabrycznego miasta miała umożliwiony kontakt z prawdziwą enklawą przyrody, swoistym wycinkiem jakże innej rzeczywistości. W ten sposób wiedzę teoretyczną, ujętą w ramy programowe nauczania przyrody osadzono w kontekście praktycznym, zapewniając doskonałe pogładowe środki dydaktyczne (Jarmulski 1936, s. 20–23; Kozłowska 1927, s. 35).

Zainteresowanym osobom udzielano rad i wskazówek oraz udostępniano potrzebne materiały. I tak np. w roku 1924 wydano szkołom 35000 roślin (Sprawozdanie 1917–1925, s. 636).

W roku 1928 r. wydano do nauki botaniki 18200 roślin (Sprawozdanie 1928, s. 12–13). W roku 1929–1930 wydano sadzonki i nasiona szkołom: Miejskiemu Seminarium Nauczycielskiemu; Męskiemu, Państwowemu Gimnazjum im. E. Szczanieckiej, Gimnazjum Zgromadzenia Kupców, kilku szkołom powszechnym oraz kilkunastu zakładom naukowym z różnych miast Polski (Potęga 1930, s. 224).

W kolejnym roku funkcjonowania Pracowni Przyrodniczej, tj. w roku 1926 podobnie jak w latach poprzednich obowiązywał tzw. systemem ćwiczeń równoległych tzn. uczniowie podzieleni w grupach dwuosobowych wykonywali równocześnie to samo ćwiczenie. Na każdą z sal przypadało około 30 oddziałów szóstych, względnie siódmych (Sprawozdanie 1927, s. 104).

Ćwiczenia z anatomii odbywały się w sali przy ulicy Piramowicza 3. W 1926 r. korzystało z niej 11 517 dzieci z 74 oddziałów. Uczniowie przerobili 56 330 ćwiczeń anatomicznych, a w pozostałych filiach placówki 448 768 ćwiczeń. W 1928 r. korzystało z ćwiczeń fizyki, chemii i mineralogii 146 oddziałów szóstych, z ćwiczeń fizycznych korzystało 112 oddziałów siódmych oraz 82 oddziały siódme miały ćwiczenia z anatomii (Sprawozdanie 1927, s. 104). Harmonogram zajęć w Pracowni dla poszczególnych szkół

był ustalany na początku każdego roku szkolnego. Program ćwiczeń z fizyki z jednego semestru dla oddziałów siódmych (filie przy ul. Cegielnianej 58 i Zagajnikowej 54) obejmował: rozchodzenie i odbijanie się światła, zwierciadła wklęsłe, załamanie światła, pryzmat, soczewki, głos, tarcie, dźwignie, siła odśrodkowa i dośrodkowa, maszyny proste, mechanikę cieczy, mechanikę gazów. Program ćwiczeń z anatomii uwzględnił: budowę kości, kręgi, klatka piersiowa, czaszka, pas barkowy i biodrowy, mięśnie, skóra i nerki, przewodu pokarmowego, układu nerwowego, ucha, oka, a także umiejętność opatrywania ran i urazów (Sprawozdanie 1927, s. 104).

O celowości i potrzebie istnienia Pracowni Psychologicznej świadczyła wysoka liczba dzieci korzystających z placówki. Na podstawie dostępnych danych wynika, że w latach 1929–1930 skorzystało z Pracowni 5466 dzieci z 219 klas szkolnych. Ćwiczenia na terenie placówki cieszyły się dużą popularnością. Ogółem wykonano 14 454 ćwiczeń.

W roku 1929 powstała kolejna filia tej placówki w miejskim gmachu szkolnym przy ulicy Podmiejskiej 21 (Sprawozdanie 1927, s. 104). Ważną datą w dziejach nauczania przyrody w szkołach łódzkich był rok 1929–1930. Przystąpiono wówczas do prac organizacyjnych zmierzających do utworzenia Muzeum Przyrodniczego. Ekspozyty muzealne mające być w tej instytucji miały pochodzić z Pracowni Przyrodniczej, z Towarzystwa Przyrodniczego im. S. Staszica (Czasopismo Przyrodnicze 1936, s. 81; Czasopismo Przyrodnicze 1936, s. 173–177) oraz z Miejskiego Muzeum (Potęga 1930, s. 224). Muzeum Przyrodnicze otwarte zostało w grudniu 1930 roku (Samorząd 1933–1937, s. 127).

Jak czytamy w jednym ze sprawozdań z działalności Zarządu Miejskiego w Łodzi, Muzeum od chwili powstania cieszyło się dużą popularnością i uznaniem. Od momentu powstania do października 1932 r. Muzeum zwiedziło 16 444 osób, z tego 80% stanowiła młodzież szkolna (Samorząd miasta Łodzi w latach 1933–1937, s. 127). W 1937 r. wspólnie z Towarzystwem Przyrodniczym im. S. Staszica, Muzeum zorganizowało dwie wystawy przyrodnicze, które zwiedziło 45 tys. osób (Samorząd 1933–1937, s. 127).

Ćwiczenia odbywające się w Pracowni cieszyły się dużą popularnością. Przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego liczba dzieci korzystających z placówki wykazywała tendencję wzrostową. Świadczą o tym następujące dane: w roku 1933 było 16 098 uczniów, którzy odbyli zajęcia w placówce, w 1934 – 16 907, w 1935 – 12 954, do końca września 1936 roku – 8236, w roku 1937 – 12 633 (9). Spadek frekwencji, który dostrzegamy w latach 1935–1937 był spowodowany zmniejszoną liczbą godzin przewidzianych na naukę przyrody w stosunku do lat ubiegłych.

Wnioski

Reasumując, nie ulega wątpliwości, że istnienie Pracowni Przyrodniczej miało istotne znaczenie dla kształcenia i wychowania dzieci i młodzieży. Dzięki działalności tej placówki uczniowie szkół powszechnych mieli możliwość indywidualnego przerabiania ćwiczeń z zakresu przyrody, fizyki i chemii. Drugim istotnym aspektem było to, że nauczyciele mieli okazję do pogłębienia i rozszerzenia wiedzy uczniów z dziedziny nauk przyrodniczych oraz wzbogacenie warsztatu dydaktycznego dzięki bogatemu zapleczu środków dydaktycznych, co wydatnie wpływało na efektywność edukacji.

Streszczenie

Wprowadzenie: W okresie międzywojennym powstało w Łodzi wiele instytucji, mających na celu służyć łódzkiemu szkolnictwu powszechnemu. Do takich placówek należała, poza Pracownią Psychologiczną i Pracownią Robót Ręcznych, Miejska Pracownia Przyrodnicza.

Celem pracy było przedstawienie działalności Miejskiej Pracowni Przyrodniczej w Łodzi i jej znaczenia dla dzieci z łódzkich szkół.

Materiał i metody: Podstawowym źródłem przy opracowaniu zagadnienia stanowiły materiały znajdujące się w Archiwum Państwowym miasta Łodzi oraz periodyki pedagogiczne i medyczne ukazujące się w okresie międzywojennym.

Wyniki: Istnienie Miejskiej Pracowni Przyrodniczej miało ogromne znaczenie dla kształtowania i wychowania dzieci i młodzieży. Dzięki działalności tej placówki uczniowie szkół powszechnych mieli możliwość indywidualnego przerabiania ćwiczeń z zakresu przyrody, fizyki i chemii.

Wnioski: Miejska Pracownia Przyrodnicza była ośrodkiem szerzącym wiedzę przyrodniczą. Otwarcie tego rodzaju placówki zaowocowało powstaniem podobnych zakładów w innych miastach na terenie Polski.

Słowa kluczowe: Miejska Pracownia Przyrodnicza, szkoły powszechne, nauczanie.

Bibliografia

- APŁ, AmŁ, WOiK, Sprawozdanie Wydziału 1917–1925, sygn.16279, k. 636.
Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ), Akta miasta Łodzi (AmŁ), Wydział Oświaty i Kultury (WOiK), Pracownia Przyrodnicza 1927–1929, sygn. 16751, k. 320.
Augustyniak J. (1933), *Życie naukowe Łodzi*, Łódź.

- Dziennik Zarządu miasta Łodzi, numer sprawozdawczy poświęcony działalności Zarządu Miejskiego w roku 1924, 1925.
- Dziesięciolecie Prac Regionalistycznych Towarzystwa Przyrodniczego im. St. Staszica w Łodzi, „Czasopismo Przyrodnicze” 1936, t. 1–2; t. 5–8.
- Jarmulski E. (1936), *Nowa metoda planowania szkolnych ogrodów botanicznych*, „Czasopismo Przyrodnicze”, t. 1–2.
- Kotkowski K. (1932), *Z działalności Centralnej Pracowni Przyrodniczej w Radomsku*, „Czasopismo Przyrodnicze”, t. 1–2.
- Kozłowska A. (1927), *O znaczeniu ogrodu szkolnego dla nauczania przyrody w szkołach*, „Czasopismo Przyrodnicze”, t. 2.
- Kronika Miejska. Otwarcie Szkolnego Ogrodu Botanicznego w Parku Źródlika*, „Dziennik Zarządu m. Łodzi” 1928, t. 39.
- Köhler P. (2003), *Jan Johann Reinhold Zerdth*, „Wiadomości Botaniczne”, t. 47(3/4).
- Podgórski Z. (1931), *Pracownie Przyrodnicze i Robót Ręcznych na terenie województwa łódzkiego*, Dziennik Urzędowy „Kuratorium Okręgu Szkolnego Łódzkiego” (Dz. Urz. KOSŁ), t. 1, poz. 16, 20.
- Podgórski Z. (1931), *Stan pracowni w szkołach powszechnych na terenie województwa łódzkiego*, „Czasopismo Przyrodnicze”, t. 1–2.
- Potęga E.M. (1932), *Prace na polu krzewienia wiedzy przyrodniczej w Łodzi*, „Czasopismo Przyrodnicze”, t. 1–2.
- Potęga E.M. (1928), *Sprawozdanie z działalności Miejskiej Centralnej Pracowni Przyrodniczej w Łodzi za rok 1928*, „Czasopismo Przyrodnicze”, t. 1–2.
- Potęga E.M. (1930), *Z działalności Miejskiej Centralnej Pracowni Przyrodniczej w Łodzi w roku szkolnym 1929/1930*, „Czasopismo Przyrodnicze”, t. 5–7.
- Praca oświatowa samorządu* (1923), „Dziennik Zarządu m. Łodzi”, t. 52.
- Rosset E. (1929), *Łódź – miasto pracy*, Łódź.
- Samorząd miasta Łodzi w latach 1933–1937. Sprawozdanie z Działalności Zarządu Miejskiego w Łodzi*, Łódź 1938.
- Kronika Miejska*, „Dziennik Zarządu m. Łodzi” 1930, t. 44.
- Smolik P. (1929), *Dziesięć lat oświatowej i kulturalnej działalności samorządu miasta Łodzi*, Łódź.
- Sprawozdanie z działalności Wydziału Oświaty i Kultury Magistratu m. Łodzi w roku 1925*.
- Sprawozdanie z działalności Wydziału Oświaty i Kultury w roku 1928*, Łódź 1929.
- Sprawozdanie z Działalności Zarządu Miejskiego w roku 1926*, Łódź 1927.
- Szafranówna H. (1937), *Ogrody szkolne w szkołach powszechnych*, „Czasopismo Przyrodnicze”, t. 7–8.
- Wydział Oświaty i Kultury, Instytucje Oddziału Szkolnictwa*, „Dziennik Zarządu m. Łodzi” 1923, t. 15.
- Wyszacki H. (1927), *Sprawa założenia ogrodu botanicznego w Łodzi*, „Czasopismo Przyrodnicze”, t. 2.